

Taal: Constructie en Praktijk

Martin Stokhof*

27 november 2009

I Inleiding

Een van de centrale thema's in Kraaks *Over Natuur en Cultuur bij de Taal* is de eenheid van taal en denken, de idee dat de taal een (perfecte) afspiegeling is van wat er zich in ons hoofd (in onze 'geest') afspeelt, dat de primaire functie van taal is uitdrukking te geven aan ons denken. In het recente en minder recente verleden is die idee in hoge mate leidend geweest in de wijze waarop men in de taalkunde, de filosofie, de psychologie, over taal heeft gedacht. Kraak noemt het 'de weergavemythe', omdat hij van mening is dat deze idee gebaseerd is op onjuiste veronderstellingen. Een verkeerde interpretatie van de rol van het schrift en van de schriftelijkheid van culturen en taalgemeenschappen merkt hij aan als een van de belangrijkste bronnen van dit misverstand.

Kraaks boek is bijzonder omdat het een van de weinige recente werken in de taalkundige literatuur is waarin de vraag hoe de moderne taalkunde haar eigen object van onderzoek heeft gecreëerd, aan de orde wordt gesteld. En Kraaks invalshoek, dat de focus op geschreven taal in combinatie met de weergavemythe daarin een belangrijke rol heeft gespeeld, is belangrijk en inzichtgevend omdat het een aantal centrale vooronderstellingen, die meestal onopgemerkt blijven, aan het licht brengt en kritisch onderzoekt. De moderne taalkunde is in bepaalde opzichten een van de opmerkelijkste en succesvolste wetenschappelijke vernieuwingen van de twintigste eeuw. Dat succes, dat verder reikt dan de taalkunde zelf, en dat ook veel onderzoek in andere disciplines, zoals de cognitieve psychologie, de filosofie, de informatiewetenschap, op belangrijke punten mede heeft bepaald, lijkt vooral te danken te zijn aan de wijze waarop het centrale object ervan, 'taal', is geconceptualiseerd. Die conceptualisatie is het resultaat van een aantal abstracties.

Een fundamentele rol wordt gespeeld door de logisch-wiskundige (algebraïsche) conceptie van taal: een (potentieel oneindige) verzameling welgevormde uitdrukkingen geproduceerd door een (eindig, dan wel eindig karakteriseerbaar) stelsel van regels (een grammatica). Niet alleen benadrukt dit het vormelijke, schriftelijke aspect van taal, het induceert ook een notie van structuur die alleen indirect, en dan nog alleen partieel,

* ILLC/Afdeling Wijsbegeerte, Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit van Amsterdam. Dank aan Michiel van Lambalgen voor zijn commentaar op een eerdere versie. Een verkorte versie van dit stuk is verschenen onder de titel 'Taal en Praktijk' in *Nederlandse Taalkunde*, Vol. 13, no. 3, 2008, pp. 322-329.

aan feitelijk taalmateriaal getoetst kan worden.¹ Direct gevolg daarvan is dat uitdrukkingen worden bestudeerd op het niveau van types, zowel wat betreft hun vorm als met betrekking tot hun betekenis. En ook daarin is ons vermogen om taal schriftelijk weer te geven instrumenteel.

In het verlengde hiervan wordt het taalvermogen, het vermogen van mensen taal te gebruiken (actief, in productie, en passief, in interpretatie en begrip), bestudeerd in termen van een vergelijkbare idealisatie: hier is het onderscheid tussen ‘competence’ en ‘performance’ richtinggevend. Kennis van een taal wordt opgevat als het ter beschikking hebben van een grammatica, en competentie als het vermogen om met behulp daarvan welgevormde uitdrukkingen te onderscheiden van niet-welgevormde constructies, deze van een interpretatie te voorzien, en vervolgens, zowel actief als passief, te gebruiken. Dit taalvermogen is weliswaar een individueel vermogen, dat wil zeggen een vermogen dat we aan een individu als zodanig kunnen toeschrijven, tegelijkertijd is het voor het individu zelf niet introspectief toegankelijk.²

Een ander aspect, sterk aan de idee van competentie als individueel vermogen, dat het denken over taal, en daarmee de doelstellingen van de moderne taalkunde, fundamenteel heeft beïnvloed is ‘het probleem van creativiteit’ (of ‘compositionaliteit’): de ‘observatie’ dat een taal een potentieel oneindig aantal complexe uitdrukkingen heeft die op een of andere wijze op eindige manier in het individuele menselijke brein moet worden gerepresenteerd. Voor sommigen volgt dit rechtstreeks uit de logisch-wiskundige karakterisering van taal, Kraak wijst er terecht op dat, bijvoorbeeld in het werk van Chomsky, de weergavemythe hier ook een rol in speelt: als we ervan uitgaan dat we een in principe onbeperkt aantal gedachten (en verlangens, vermoedens, vragen, en dergelijke) kunnen hebben dat leidt de weergavemythe onherroepelijk, zo lijkt het, tot de aanname dat de taal die gedachten tot uitdrukking brengt ook een onbeperkt karakter heeft.

Deze abstracties resulteren in een relatieve verwaarlozing van zowel het feitelijk gebruik van taal als van de omgeving waarin dat feitelijke gebruik plaats vindt: de fysieke, sociale, en culturele omgeving, zowel synchroon als diachroon. Waar er aandacht is voor taalgebruik, is dat altijd in aanvulling op de idee van taal als vorm–betekenis: vrijwel alle theorieën over wat mensen met taal doen, maken gebruik van dezelfde vooronderstellingen over wat taal is en wat talige competentie inhoudt. Het resultaat is een beeld dat in hoge mate individualistisch is: talige competentie een individueel vermogen, en taalgebruik een proces waarin autonome, competente individuen hun

1. Het is ook in dat licht dat de ontwikkeling van de moderne taalkunde begrijpelijk wordt. Dat een van de meest centrale noties, die van ‘syntactische structuur’, aan ingrijpende wijzigingen onderhevig is, en telkens op andere wijze wordt geconcipieerd en gemodeleerd, lijkt alleen verklaard te kunnen worden door het, in ieder geval gedeeltelijk, theoretische karakter van dit en eraan verwante begrippen. Zie Stokhof (2002) voor een nadere bespreking van vergelijkbare observaties met betrekking tot het centrale begrip in de semantiek, dat van ‘betekenis’.

2. Waarmee wat Jackendoff het ‘mind–mind’ probleem ontstaat: enerzijds kunnen we ons heel goed bewust zijn van wat we met taal doen (we kunnen bewust kiezen voor een bepaalde formulering, ons bewust het hoofd breken over de interpretatie van wat iemand tegen ons zegt), anderzijds onttrekken de mechanismes die daaraan ten grondslag liggen zich ten principale aan directe inspectie. Zie Jackendoff (1987, p.20); meer hierover later.

taalvermogen aanwenden. Dat taalgebruik een sociaal karakter heeft, waarin communicatie een centrale rol speelt, is niet iets dat veel taalkundigen zullen willen ontkennen. Maar de taal die gebruikt wordt, en het taalvermogen dat daarbij wordt aangewend, kunnen, zo is de leidende idee, als zodanig, onafhankelijk daarvan worden gekarakteriseerd en bestudeerd.³ Grondlegend is de idee dat uiteindelijk taal en taalvermogen kunnen worden begrepen als in de menselijke biologie verankerde verschijnselen, en dat het alleen langs de weg van natuurwetenschappelijk onderzoek is dat we inzicht kunnen verkrijgen in hun aard en werking.

Kraaks analyse onthult een van de fundamentele vooronderstellingen die deze constructie van taal en taalvermogen als verschijnselen die zich lenen voor een bepaalde wijze van onderzoek, mogelijk hebben gemaakt: de idee dat pas in het schrift, in geschreven vorm, de taal, en daarmee het denken, haar ware aard laat zien. Meer specifiek lokaliseert Kraak deze vooronderstelling in de opvatting dat het alfabetische schrift op een of andere wijze superieur is, ten opzichte van andere schriftvormen met een logografisch karakter. Dit idee is niet alleen een vorm van westers ethnocentrisme, het verklaart ook de eigenaardigheid van het westers denken over taal, een manier van denken die pas in de loop van de twintigste eeuw wereldwijde verspreiding heeft gekregen. In wat volgt wil ik twee dingen doen. Ten eerste wil ik wat verder ingaan op de kwestie waaraan Kraak zo'n belangrijke bijdrage heeft geleverd, namelijk, hoe de taalkunde erin is geslaagd voor zichzelf een object te creëren dat zich leent (of althans: dat zich lijkt te lenen) voor wetenschappelijke bestudering. En ten tweede wil ik laten zien dat, *pace* Kraak, er in de moderne filosofie wel degelijk ook andere geluiden te horen zijn, die niet schatplichtig zijn aan de weergavemythe, en die in een richting wijzen die zich wellicht minder leent voor het soort theorievorming dat we van de moderne taalkunde gewend zijn te verwachten, maar dat langs andere weg inzicht verschaft in aspecten van taal, taalgebruik, en het menselijk taalvermogen die in de dominante traditie uit het zicht zijn verdwenen.

2 Taal als constructie

Een belangrijke rol in de constructie van taal als object dat zich leent voor een bepaalde vorm van systematische bestudering, wordt gespeeld door abstractie. Dat speelt op diverse niveaus een rol. Een daarvan is de door Kraak gesignaleerde nadruk op geschreven taal. Tot op zekere hoogte is dit wel een begrijpelijke abstractie. Er is ook een heel praktische motivering voor de nadruk op geschreven taal. Immers, wetenschappelijke studie van gesproken taal was lange tijd niet mogelijk om de simpele reden dat er geen middelen waren om gesproken taal als zodanig vast te leggen, en dus te delen met andere onderzoekers. Concentratie op wat geschreven is, maakt observaties en verklaringen toetsbaar aan materiaal dat in principe voor anderen toegankelijk is. Grammatica's, van de traditionele soort, zijn de meest compacte 'verslagen' van wat men in het veld kan

3. Dit is in ieder geval de gangbare opvatting, nadrukkelijk te vinden in het werk van Chomsky, en een die lange tijd vrijwel onbestreden is gebleven. Meer en meer komen andere opvattingen naar voren. Zie de laatste paragraaf voor een korte aanduiding van enkele daarvan.

observeren. Een primaat van schrift boven gesproken taal lijkt daar min of meer van zelf uit te volgen.

Een andere reden om geschreven taal een speciale positie toe te kennen en tot primair object van taalonderzoek te maken is dat schriftelijkheid het makkelijker maakt om een begrip van taal als welomschreven object van studie te isoleren. Gesproken taal is momentaan, contextgebonden, en komt zelden in een ‘zuivere’ vorm tot ons: prosodie, gebaren, mimiek, simultane interactie met de context in de vorm van nietverbaal gedrag, het gebeurt allemaal tegelijkertijd, en maakt het lastig om het object van onderzoek precies te isoleren. Natuurlijk kunnen we spraak als zodanig wel onderscheiden van andere aspecten, maar zeker als we geïnteresseerd zijn in betekenis is dat vaak niet genoeg: alle componenten, inclusief de niet-verbale, kunnen in principe van belang zijn om te bepalen wat er precies gezegd wordt.⁴

Er is echter een groot verschil tussen een grammatica als een inzichtelijke en uitwisselbare notatie waarin we observaties van een bepaalde hoeveelheid taal materiaal samenvatten, en de notie die in filosofisch en theoretisch taalkundig denken een rol speelt. In het traditionele filosofische denken over taal zien we dit probleem weerspiegeld in een sterke neiging tot ‘decontextualisering’: de afhankelijkheid van de context die kenmerkend is voor ons alledaagse taalgebruik wordt uiteraard onderkend, maar ook beschouwd als een onvolkomenheid die overwonnen moet worden. Idealiter drukt taal gedachten uit waarvan de inhoud en de waarheid kan worden vastgesteld zonder beroep op toevallige omstandigheden. Dit hangt uiteraard samen met de taak die de filosofie zich in het algemeen stelt: het achterhalen van de meest fundamentele aspecten van de werkelijkheid, de basisprincipes van onze kennisverwerving, algemeen geldende morele wetten, en dergelijk. Ook in de logica zien we dat terug: geldigheid van redeneringen moet dwingend zijn, en kan dus, –althans dat dacht men–, niet berusten op contingente aspecten van concrete gebruikssituaties.⁵

Hier is de rol van de weergavemythe duidelijk zichtbaar. Dat taal en denken op ‘natuurlijke’ wijze met elkaar verbonden zijn, is een idee die in het hele westerse denken bijna als vanzelfsprekendheid wordt aanvaard. Kraaks boek geeft een gedetailleerd overzicht van de wijze waarop deze vooronderstelling een rol speelt in het denken van enkele kernfiguren, zoals Plato en Aristoteles. Kraaks analyse van de rol van de weergavemythe in de taalkunde wordt ondersteund door de observatie dat vergelijkbare processen een rol spelen in de taalfilosofie, met name in de semantiek.

De ontwikkeling van de formele semantiek, voortgekomen in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw uit de moderne formele logica en de generatieve taalkunde, wordt in eerste instantie gekenmerkt door een vergaande abstractie van concrete semantische inhoud, en een concentratie op zuiver structurele semantische eigenschappen: logische relaties tussen zinnen, eigenschappen zoals analyticiteit en synonymie, en structurele eigenschappen van klassen van uitdrukkingen.⁶ Kenmerkend is de schei-

4. Hetgeen ondersteund wordt door het gegeven dat in spontaan gesproken taal veel uitingen niet strikt grammaticaal zijn, en vaak ‘onaf’. Interessant is natuurlijk dat deze beide criteria ontleend zijn aan de op geschreven taal gebaseerde notie van wat taal is.

5. Zie Stenning & van Lambalgen (2008) voor een kritische bespreking en een alternatieve benadering.

6. Zie Kamp & Stokhof (2008).

ding van metafysische en kentheoretische overwegingen van zuiver logisch-semantic. Waar voor iemand als Brentano de notie van ‘oordeel’ nog het centrale begrip in de logica was, scheidt Frege oordeel van (propositionele) inhoud, en isoleert hij een abstracte notie van betekenis (‘Sinn’), ontdaan van de illocutieve aspecten van een uiting (‘Kraft’) en van de associaties die taalgebruikers hebben bij uitspraken en uitdrukkingen (‘Vorstellung’).⁷ Deze notie van betekenis, inclusief de waarheidsconditionele analyse daarvan, domineerde de formele semantiek, zeker in de eerste twee decennia van haar ontwikkeling.

In de periode die daarop volgde was er weliswaar meer aandacht voor niet-structurele aspecten van betekenis, inclusief allerlei pragmatische aspecten, maar opmerkelijk is dat de betekenisopvatting in de kern niet substantieel is gewijzigd. Bijvoorbeeld, in de analyse van indexicale uitdrukkingen, waar context wel degelijk in beschouwing moet worden genomen, zien we het primaat van het algemene, niet-contextuele terug. Bijvoorbeeld, Kaplans bekende onderscheid tussen ‘character’ en ‘content’⁸ karakteriseert dat laatste als iets dat niet contextueel is. Betekenis als ‘character’ is weliswaar contextafhankelijk, maar dat wat uitgedrukt wordt, is een ‘zuivere’ propositie, waarin contextuele elementen als het ware onschadelijk zijn gemaakt. Anders gezegd, het uitgangspunt blijft dat de inhoud puur talig gespecificeerd kan worden. Soortgelijke observaties zijn te maken, zoals Kraak ook al opmerkt, ten aanzien van pragmatische theorieën, zoals de taalhandelingstheorie van Searle en de theorie van conversationale implicaturen van Grice. Ook daar speelt de aanname van een niet-contextuele propositionele inhoud (ook wel aangeduid als ‘letterlijke betekenis’) waarop pragmatische mechanismes vervolgens aangrijpen, een sleutelrol.⁹ En wat er ‘extra’ wordt overgedragen, zoals een implicatuur, kan in principe ook weer een talig en contextonafhankelijk worden gespecificeerd.¹⁰

Een ander voorbeeld is het onderscheid tussen ‘grammaticale vorm’ en ‘logische vorm’.¹¹ De gedachte dat de vorm waarin oordelen in de taal tot uitdrukking komen niet altijd een ‘juiste’, dat wil zeggen onmiddellijk inzichtelijke, afspiegeling is van de logische vorm ervan, is zeker ouder, maar met de ontwikkeling van de moderne logica leek het mogelijk te worden deze ‘intuïtie’ ook daadwerkelijk te kunnen expliciteren, door op systematische wijze de grammaticale vorm van zinnen en de logische vorm van de erdoor uitgedrukte oordelen met elkaar te confronteren. Al spoedig gaf dit aanleiding tot een nog verdergaande positie, te weten de idee dat grammaticale vorm niet alleen ondoorzichtig, en soms zelfs misleidend was ten aanzien van logische vorm, maar in feite tekort schoot: natuurlijke talen dienden te worden aangevuld, en zelfs verbeterd om tot een adequaat systeem voor de weergave van gedachten en hun onderlinge logische relaties te komen. De weergavemythe speelt hier een dubbelzinnige rol. Enerzijds

7. Zie Frege (1918–1919).

8. Zie Kaplan (1979).

9. Voor een fundamentele kritiek op het gebruik van de notie van ‘letterlijke betekenis’ in deze en andere theorieën, zie Recanati (2004).

10. Anders gezegd: de context speelt hier een rol in het vaststellen van relaties tussen betekenissen, niet in de karakterisering van de betekenissen zelf.

11. Zie Stokhof (2007).

berust het onderscheid tussen grammaticale vorm en logische vorm op de vooronderstelling dat het mogelijk is een onderscheid te maken tussen gedachten en hun talige uitdrukking, maar anderzijds is de idee ook dat de adequaatheid van de uitdrukking strikt te bepalen is door een vergelijking van gedachte en uitdrukking, hetgeen betekent dat beide domeinen fundamenteel van eenzelfde aard moeten zijn, zowel qua structuur als qua inhoud. Deze spanning lijkt een wezenlijk kenmerk van de weergavemythe, en roept de vraag of dit idee wel conceptueel coherent is.

Interessant is op te merken dat, hoewel 'language reform' er zeker geen onderwerp van discussie is, zowel de formele semantiek als ook de moderne taalkunde in de Chomsky-traditie in zekere zin schatplichtig zijn aan dit onderscheid, met dit verschil dat nu beide noties, grammaticale vorm en logische vorm, zijn verenigd in één conceptie van talige structuur. Ook dat laat zien dat 'taal' in deze tradities een theoretische en filosofisch geladen constructie is.

Er zijn zeker nog veel meer voorbeelden te geven van de wijze waarop de weergavemythe een rol heeft gespeeld in de constructie van de begrippen 'taal', 'taalvermogen' en 'taalgebruik' die centraal staan in de recente taalkunde en taalfilosofie, maar deze korte aanduiding moet hier volstaan. De vraag die deze ontwikkeling oproept is wat er allemaal tussen de regels van deze abstracties en filosofische presupposities verdwijnt, welke aspecten van taal als ervaringsgegeven wel en welke niet langer aan bod kunnen komen nadat we taal als object van studie hebben geconstrueerd zoals we dat hebben gedaan. De verschuiving van gesproken naar geschreven taal is zo'n aspect. Langs meer filosofische lijnen kunnen we zeggen dat veel van de fenomenale aspecten van taal buiten beeld raken. De directe wijze waarop taal verbonden is met onze dagelijkse leefwereld, de verwevenheid tussen talige en niet-talige handelingen; maar ook de 'materialiteit' van taal, de klank, het ritme, de subtiele indicaties die stembuigingen kunnen geven over ernst en ironie, zekerheid en twijfel, sympathie en antipathie; en ook de tekortkomingen van talige expressie, ons soms pijnlijke dan weer verbazingwekkende onvermogen om uitdrukking te geven aan gedachten, gevoelens, ervaringen. Meer daarover later, als we een aantal filosofische auteurs bespreken die juist aan deze aspecten van taal aandacht besteden.

Desalniettemin, zo zou men kunnen tegenwerpen, heeft niet elke discipline recht op haar eigen abstracties? Kunnen we dan niet in de taalkunde, net zoals in de natuurkunde of de scheikunde, uitgaan van bepaalde idealisaties (taalkundige analoge van het wrijvingsloze vlak, de zuiverheid van chemische substanties, het volledige vacuum) die noodzakelijk lijken voor een systematische bestudering van de verschijnselen waarin we geïnteresseerd zijn?¹²

Ja en nee. Er zijn twee cruciale verschillen tussen de natuurwetenschappen enerzijds, en disciplines zoals de taalkunde anderzijds, en beide hangen samen met de aard van de verschijnselen die men bestudeert. Het eerste verschil is dat men in de natuurwetenschappen beoogt om zuiver causale, en tot op grote hoogte deterministische modellen te construeren. En het tweede verschil is dat ondanks de abstracties waarop de

12. Deze lijn van argumenteren vindt men in veel grondleggende literatuur in de moderne taalkunde, zoals Chomsky (1972).

theoretische modellen zijn gebaseerd, de natuurwetenschappen essentieel experimentele wetenschappen zijn die uiteindelijk beogen feitelijke verschijnselen te beschrijven en te verklaren, zij het soms met een bepaalde marge van onzekerheid. Het verschil, echter, tussen het ‘geïdealiseerde’ niveau van de theoretische modellering en het feitelijke niveau van de experimentele en alledaagse realiteit, is niet een verschil in de aard van de betreffende entiteiten.¹³

Geen van beide kenmerken is direct terug te vinden in de taalkunde. Het verklarend vermogen van veel taalkundig onderzoek is gering, mede omdat directe experimentele praktijk ontbreekt.¹⁴ En ook een causaal, (quasi-)deterministisch verklaringsmodel is zelden of nooit aan de orde. Dat is alleen dan begrijpelijk als we ons realiseren dat, anders dan de verschijnselen die in de natuurwetenschappen worden bestudeerd, die een essentieel natuurlijk karakter hebben, dat zich ook daadwerkelijk leent voor een causale, verklarende benadering, taal, taalgebruik, taalvermogen verschijnselen zijn die een hybride karakter hebben. Deels lijken ze inderdaad gefundeerd in fundamentele biologische en psychologische kenmerken van de menselijke soort. En als zodanig zijn ze zeker, net als andere aspecten van de menselijke biologie bijvoorbeeld, principieel toegankelijk voor een (natuur)wetenschappelijke benadering. Maar voor een ander deel zijn dezelfde verschijnselen in hoge mate bepaald door sociale en culturele invloeden, zijn het in die zin ook daadwerkelijk sociaal-culturele verschijnselen, die daarom langs andere weg dienen te worden bestudeerd.¹⁵ Waar de moderne taalkunde dus via ‘abstractie’ een object construeert dat van een andere aard is dan het conglomeraat van verschijnselen waaruit dat object voorondersteld wordt geabstraheerd te worden, doet ze dus wezenlijk iets anders dan wat er gebeurt met de ‘gebruikelijke’ abstracties die binnen de natuurwetenschappen plaats vinden.

Een laatste observatie in dit verband betreft de rol van intuïties als fundamenteel ‘gereedschap’ van de taalkundige en (taal)filosoof. In de filosofie, bij uitstek een niet-experimentele, niet-empirische discipline, spelen intuïties traditioneel een belangrijke rol. Kritiek daarop komt vooral uit de hoek van naturalistische benaderingen (zoals te

13. Wat er voor zorgt dat de relatie tussen theoretische modellen en experimentele bevindingen werkt, is de aanname dat de parameter waarover geabstraheerd wordt (bijvoorbeeld, de wrijvingscoëfficiënt) kan worden uitgedrukt als een waarde op een numerieke (continue) schaal., waarbij de waarde in het geabstraheerde geval gelijk is aan 0, en in experimentele situaties een waarde > 0 aanneemt. (Met dank aan Michiel van Lambalgen voor deze observatie.)

14. Uitzonderingen zijn wellicht toegepaste taalkundige disciplines zoals taalverwervingsstudies en computationele toepassingen. Opmerkelijk bij de laatsten is dat de succesvolste benaderingen heel weinig vooronderstellingen over de aard van taal met de theoretische taalkunde delen: stochastische benaderingen zijn veel succesvoller gebleken dan regel-gebaseerde modellen, bijvoorbeeld. Zie xxx (Antal van den Bosch). In het geval van de eersten is de relatie tussen theoretisch model en ‘experimentele’ situatie veel indirecter dan in het geval van, bijvoorbeeld, de theoretische en de experimentele deeltjes-fysica.

15. Dat wil niet zeggen dat niet ook in de natuurwetenschappen, in de gebruikte conceptuele machinerie, in de keuze van onderwerpen en, met name, in de beoogde toepassingen, niet allerlei ‘nietnatuurlijke’ elementen en invloeden soms een rol spelen. In de rijke literatuur over de kennissociologie van de natuurwetenschappen (Bloor, Collins, Latour, Shapin & Schafer, etc) zijn daarvan genoeg voorbeelden te vinden. Maar, zoals Ian Hacking in zijn boek *The Social Construction of What?* (Hacking, 1999) terecht betoogt, het is een misverstand om op basis daarvan te concluderen dat centrale natuurwetenschappelijke verschijnselen niets anders dan ‘sociale constructies’ zijn.

genwoordig volop aan de orde in de kentheorie en de ‘philosophy of mind’), maar ook in meer fundamentele zin.¹⁶ Dat intuïties ook in de taalkunde, die toch, anders dan de filosofie, een empirische wetenschap is, een centrale positie innemen is opmerkelijk. Dat hangt nauw samen met de conceptie van taal en taalvermogen die hierboven is uiteengezet: intuïties ‘belichamen’ in zekere zin dat wat het onderzochte object is, namelijk ‘tacit knowledge’ van een competente taalgebruiker van de grammatica van een taal als een oneindig, welbepaald object. Wat daarvan introspectief toegankelijk is, zijn de eigenschappen van uitdrukkingen, syntactische – zoals grammaticaliteit, semantische – zoals synonymie, logisch gevolg. Wat niet toegankelijk is, is de onderliggende structuur: daar begint het werk van de taalkundige. Wat hieraan problematisch is, is dat op deze wijze methode en object van onderzoek intrinsiek met elkaar verbonden zijn: wat toegankelijk is aan taal en taalvermogen komt tot uitdrukking in precies die intuïties die gebruikt worden om ze te onderzoeken, terwijl de onderliggende structuur (de grammatica) ontoegankelijk, en dus in hoge mate een theoretische constructie blijft.¹⁷ Het gevolg daarvan is dat van een verandering ‘zelfde-object-maar-andere-methode’ geen sprake kan zijn. Als we een van beiden, de methode dan wel onze conceptie van het object, wijzigen, dan zal de andere dat ook moeten doen. Een concrete aanwijzing daarvoor is dat in computationele benaderingen (zoals in toepassingen in zoekmachines en machinaal vertalen, en in modelleringen, bijvoorbeeld van taalevolutie) het object ‘taal’ vaak anders wordt geconcipieerd.

3 Taal als praktijk

In het twintigste-eeuwse filosofische denken over taal speelt de weergavemythe een belangrijke rol, mede als gevolg van de aanname van het primaat van de geschreven taal. Het beeld dat uit het voorafgaande naar voren komt – taal als een verzameling uitdrukkingen, taalvermogen als een individuele competentie om die uitdrukkingen te gebruiken en te interpreteren, gemotiveerd door intrinsieke relatie tussen taal en denken – is bij veel auteurs aan te treffen, soms impliciet, soms expliciet. Dit beeld is vooral dominant in de analytische traditie, waaruit Kraak voornamelijk put als het gaat om taalfilosofische opvattingen.¹⁸

Maar er zijn ook uitzonderingen. De twintigste-eeuwse filosofie wordt vaak gekarakteriseerd als het resultaat van ‘de talige wending’. Wat die wending precies inhoudt, verschilt van auteur tot auteur. In heel strikte zin kan het verwijzen naar de idee dat alle filosofische problemen uiteindelijk kunnen worden opgelost door een analyse van de

16. Zie bijv. Hintikka (1999).

17. Dit hangt samen met het al eerder genoemde ‘mind–mind’ probleem van Jackendoff.

18. Kraaks voornaamste bronnen hier zijn auteurs als Chomsky, Fodor, en Jackendoff: wellicht niet de meest prominente analytische taalfilosofen, maar zeker auteurs die lange tijd grote delen van de discussie binnen de analytische taalfilosofie hebben beheerst. Andere filosofische stromingen worden door Kraak niet in beschouwingen genomen, op een verwijzing naar Saussure na, die volgens Kraak als enige heeft ingezien dat taal geen toegang geeft tot denken (p. 357). Het is jammer dat hij daarbij Wittgenstein over het hoofd ziet. (En merkwaardig, want Roy Harris, die een belangrijke rol speelt in Kraaks boek, heeft expliciet over Saussure en Wittgenstein geschreven (Harris, 1988).

wijze waarop we over een bepaald domein spreken, dat het oplossen van een filosofisch probleem neerkomt op het vinden van de juiste ‘taal’ voor dat domein.¹⁹ Minder ver- gaand kan het duiden op het uitgangspunt dat taal de enige toegang is die we hebben tot het denken (een duidelijke instantiatie van de weergavemythe). De talige wending is zeker niet beperkt gebleven tot de analytische filosofisch. Ook in continentale stro- mingen, zoals de fenomenologie, het deconstructivisme, en de kritische theorie, zijn de sporen ervan duidelijk zichtbaar.

Echter, naast de talige wending is er nog een andere, fundamentele omslag in de twintigste-eeuwse filosofie zichtbaar, die we ‘de praktische wending’ kunnen noemen. Hier verschuift de nadruk van het individuele subject als solitaire, rationele, kennis- verwervende entiteit, naar de dagelijkse praktijken waarbinnen subjecten primair als handelende entiteiten optreden. Handeling is hier niet de uitkomst van rationele over- weging, op basis van overtuigingen en doelstellingen, maar de fundamentele zijnswijze waarin individuen en de fysieke en sociale context met elkaar verbonden zijn. Anders gezegd, mensen zijn primair niet kennende, maar handelende subjecten, en hun han- delingen bestaan bij dankzij het feit dat ze zijn ingebed in een systeem van gedeelde, sociale praktijken.

Taal, taalvermogen en taalgebruik spelen daarin, uiteraard, een belangrijke rol, maar worden anders geconcipieerd dan in de taalkunde en de analytische (taal)filosofie gebruikelijk is. Ten eerste, worden deze begrippen primair gezien vanuit het perspec- tief van gedeelde, sociale praktijken, en niet vanuit dat van het individuele subject en zijn/haar autonome cognitieve vermogens. En ten tweede, taal speelt wel een belang- rijke, maar niet langer een grondleggende rol met betrekking tot het denken, de erva- ring en het handelen. Beide aspecten zijn van direct belang voor de weergavemythe, en voor de assumptie van schriftelijkheid. In wat volgt worden ze nader toegelicht aan de hand van de ideeën van twee van de belangrijkste grondleggers van de praktische wending, Martin Heidegger en Ludwig Wittgenstein.²⁰

Heideggers vroege werk, met name *Sein und Zeit*,²¹ breekt op een aantal pun- ten radicaal met de filosofische traditie. Het is een onderzoek naar de fundamentele kenmerken van de menselijke zijnswijze. Een cruciale rol daarin wordt gespeeld door het onderscheid tussen ‘voorhanden-zijn’ en ‘ter-handen-zijn’, het onderscheid tussen een praktische en een theoretische wijze van omgang met de werkelijkheid. Heideggers uitgangspunt is dat de mens primair op een praktische wijze interageert met de werke- lijkheid en dat de theoretische omgang daarvan een afgeleide is. Hij illustreert dat onder meer met het verschil tussen ‘werktuig’ en ‘object’. In onze dagelijkse omgang met de wereld (inclusief onszelf en anderen) zijn de dingen in eerste instantie werktuigen: dingen waarmee we iets doen. Ze worden pas objecten als we afstand (moeten) nemen van de wijze waarop we ze hanteren. Onze praktische om- gang met de werkelijkheid is mogelijk dankzij het feit dat we van meet af aan deelnemers zijn aan een samenhan-

19. Waarbij een van de meest radicale posities is dat alle filosofische problemen in feite pseudoproblemen zijn, die berusten op een verkeerd begrip van de taal, dan wel op het tekort schieten van de omgangstaal.

20. Uiteraard hebben ook andere filosofen aan deze ontwikkeling een bijdrage geleverd, maar het zou te ver voeren om daarvan in dit kader een overzicht te willen geven.

21. Heidegger (1926).

gend systeem van praktijken, simpele en complexe, waarin wijzelf, anderen, en de ons omringende fysieke werkelijkheid zijn verknoot. De werkelijkheid is dus primair een systeem van handelingsmogelijkheden, niet iets dat een onafhankelijk, objectief bestaan heeft als een geheel van objecten, eigenschappen en relaties. De werkelijkheid in die zin ontstaat pas als we afstand (moeten) nemen en uit het werktuig als het ware een object ‘abstraheren’. De fysieke samenstelling van een werktuig, bijvoorbeeld, wordt pas een onderwerp van aandacht als het niet langer op praktische wijze functioneert.

Taal speelt op verschillende niveaus een rol. We kunnen zeggen, hoewel dat bij Heidegger in *Sein und Zeit* niet echt expliciet wordt gethematiséerd, dat taal primair een werktuig is, iets dat we praktisch hanteren in onze omgang met anderen. Daarnaast speelt taal een belangrijke rol in het proces van abstractie, in de overgang van voorhanden naar ter-handen, en dat is waar Heidegger wel expliciet op ingaat. De verwijzende en bewerende functie van de taal, zo stelt hij, is noodzakelijkerwijs verbonden met een objectivering van de werkelijkheid. In een bewerende propositie scheiden we, als het waren, een object van zijn eigenschappen, en daarmee wekken we de suggestie van een ontologische tweedeling, die in de praktische omgang met de werkelijkheid niet aan de orde is, en daardoor ook niet wordt voorondersteld. Parallel hieraan maakt Heidegger een onderscheid tussen verschillende wijze van begrijpen, en daarmee van betekenis. Onze praktische omgang met de werkelijkheid als voorhanden berust op een onmiddellijk begrip, dat tot uitdrukking komt in adequaat handelen. Begrijpen op het niveau van taal is daarvan een afgeleide, en niet, zoals in veel traditionele opvattingen, het fundament.

Dit geeft slechts een heel beknopte, en daardoor noodzakelijkerwijs ook ongenuanceerde, indicatie van wat de praktische wending in *Sein und Zeit* zou kunnen betekenen voor de wijze waarop we taal en taalvermogen kunnen begrijpen.²² In het kader van onze beschouwingen is het belangrijkste element wel dat van een fundamentele omkering: taalgebruik is niet een afgeleiden van een daarvan onafhankelijk taalvermogen, gebaseerd op een ‘autonoom’ begrip van taal, maar vormt juist het uitgangspunt. De meer gangbare notie van taal kan dan het best worden begrepen als een abstractie uit de praktische dimensie.

In zijn latere werk²³ geeft Heidegger aan de taal een andere, meer prominente status: hier is de taal datgene waarin de wereld, inclusief wijzelf, zich zowel toont als verbergt. Belangrijk is dat taal voor Heidegger in essentie gesproken taal is, en dan in omvattende zin: ook het zwijgen, de stilte, behoren tot de wijze waarop taal haar onthullende en verhullende werk doet. In het spreken zijn taal, wereld, en subject verbonden. Nu is Heideggers werk in deze periode zeker niet gericht op de analyse van natuurlijke taal, tenminste niet op de wijze waarop taalkundigen en de meeste taalfilosofen dat zijn. Zijn doelstellingen zijn eerder metafysisch en existentieel, dan analytisch en empirisch-beschrijvend. Van belang is echter dat zijn benadering nadruk legt op een aantal fenomenologische aspecten van de wijze waarop de taal zich aan

22. Zie Lafont (1999) voor een uitgebreide studie, inclusief een vergelijking van Heideggers benadering met analytische opvattingen.

23. Zie bijvoorbeeld Heidegger (1959).

ons voordoet, hoe wij taal en spreken ervaren. Dat stilte, bijvoorbeeld, significant is, is alleen in te zien als we taal als spreken ervaren, niet als een systeem van symbolische representatie. En dat taal een verschijnsel is dat principieel verder reikt dat de vermogens van het autonome, individuele subject, en juist dat subject inbed in een groter geheel, vraagt om een soortgelijke openheid voor hoe we talige subjecten worden. Het zijn juist dergelijk aspecten die in de abstracties die de moderne taalkunde mogelijk hebben gemaakt, verloren gaan.

De nadruk op de praktijk, op het gebruik van taal in een concrete handelingscontext, de essentiële verwevenheid van ons taalgebruik met allerlei niet-talige onderdelen van de context waarin we spreken en handelen, zijn ook essentiële kenmerken van het (latere) werk van Ludwig Wittgenstein, waarin *Philosophische Untersuchungen*²⁴ een centrale plaats inneemt. Net als voor Heidegger staat ook voor Wittgenstein onze praktische omgang met de wereld voorop. Taal is wezenlijk handelen. Het is situationeel gebonden, en altijd onderdeel van een handelingspraktijk. Van een principieel onderscheid tussen gesproken en geschreven taal, laat staan van een primaat van de laatste, is geen sprake. Integendeel, voor Wittgenstein is inzicht in de wijze waarop we taal leren, ingevoerd worden in het gebruik ervan, essentieel voor een juist begrip van wat taal is en hoe taal functioneert, en daaruit volgt dat gesproken taal een prominente rol vervult. In de voorbeelden die Wittgenstein geeft van leersituaties komt ook de intrinsieke verwevenheid met het handelen duidelijk naar voren. We leren niet eerst dingen te benoemen om daarna met de aldus verworven woorden en hun betekenissen uitspraken te doen, we leren taal primair als onderdeel van het handelen. Dergelijke situaties duidt Wittgenstein als ‘taalspelen’: praktijken waarin verbale en niet-verbale handelingen (inclusief objecten zoals kleurenstalen en meetinstrumenten) worden verricht met een bepaald doel en volgens bepaalde door de gemeenschap van taalgebruikers gedragen regels.

Dat leidt tot een uitleg van taal, betekenis, taalvermogen, en verwante noties, zoals begrijpen, die van wezenlijk andere aard is dan wat in de taalkunde en semantiek gebruikelijk is. Wat we met ‘betekenis’ bedoelen, zegt Wittgenstein, kan in veel gevallen het best worden als volgt worden uitgelegd: ‘De betekenis van een woord is het gebruik dat we ervan maken in de taal.’²⁵ De verwijzing naar ‘gebruik’ omvat dan de gehele context, niet alleen de talige uiting als zodanig, maar ook niet-talige factoren zoals tijd en plaats, alsmede, en dat is voor Wittgenstein cruciaal, de achterliggende praktijken waarin de uiting ligt ingebed, waarbinnen de uiting een handeling is. Op vergelijkbare wijze is het begrijpen van een uiting niet een strikt individuele, mentale handeling of toestand, maar een vermogen: het vermogen een uiting op de juiste wijze te gebruiken, en op het gebruik ervan op de juiste wijze te reageren.²⁶ De verwevenheid met het handelen, en de inbedding van het handelen in gedeelde praktijken verwijst naar een essentieel sociale dimensie van taal en taalvermogen, van betekenis, begrijpen, bedoelen, en verwante noties. In Wittgensteins optiek is het niet mogelijk om een adequaat beeld te krijgen zonder de rol van de gemeenschap van meet af aan in de beschouwingen te

24. Wittgenstein (1967).

25. *Op. cit.*, par. 43

26. Zie bijvoorbeeld, *op. cit.*, par. 154, 179–184.

betrekken.

Een centraal argument in Wittgensteins overwegingen heeft betrekking op de intrinsieke normativiteit van taalgebruik: elke instantiatie van het gebruik van een uitdrukking is (impliciet dan wel expliciet) onderworpen aan normatieve beoordeling, het is correct dan wel incorrect gebruik. En taalvermogen, competentie, is het vermogen om (actief) uitdrukkingen correct te gebruiken, en (passief) het gebruik dat anderen ervan maken als correct of incorrect te beoordelen. De zogeheten ‘regeldiscussie’ in *Philosophische Untersuchungen*²⁷ is hieraan gewijd. Wittgenstein beargumenteert daar dat een strikt individuele analyse van het taalvermogen principieel tekort schiet als het gaat om een adequate verantwoording van wat het volgen van regels, zoals de regels voor het gebruik van uitdrukkingen, precies behelst. De normatieve dimensie kan, zo betoogt, hij op die wijze nooit verantwoord worden. Centraal in de uiteenlopende argumenten die hij daarvoor aanvoert is dat een mentale inhoud, opgevat als de betekenis van een uitdrukking, ‘semantisch inert’ is. Zo’n entiteit is, net als een abstract object zoals een Fregeaanse Sinn overigens, alleen via een externe interpretatie in verband te brengen met concreet gebruik, en kan dat gebruik dus niet als zodanig normatief bepalen. Alleen tegen de achtergrond van sociaal geïnstitutionaliseerde en gedragen praktijken kan van de intrinsieke normativiteit van taal en betekenis rekenschap worden gegeven.²⁸

Wittgensteins analyse van regels, regelvolgen en praktijken, heeft verregaande implicaties, met name voor de wijze waarop we de onderlinge verhouding tussen individu en gemeenschap moeten construeren. Het zou te ver voeren om daar in dit bestek verder op in te gaan, maar dat ook zijn optiek, net als die van Heidegger, het autonome, kennende subject geen centrale rol heeft, is duidelijk. Als subjecten zijn wij primair handelende subjecten, ingebed in een netwerk van sociaal bepaalde en gedragen praktijken.²⁹

Deze heel beknopte schets van enkele centrale kenmerken van de praktische wending zal hopelijk duidelijk hebben gemaakt dat er naast de dominante, individualistische en cognitieve benadering van taal en taalvermogen, een andere beschouwingswijze is, waarin deze verschijnselen op fundamenteel andere wijze worden benaderd. Wat Kraaks centrale punten betreft: het zal duidelijk zijn dat in de praktische benadering er geen sprake zal zijn van een primaat van geschreven taal, schriftelijkheid is geen uitgangspunt. Ook de weergavemythe speelt hier niet de rol die hij er voor ziet weggelegd in de moderne taalkunde en de analytische taal filosofie. Het is goed hier twee aspecten te onderscheiden: ten eerste, de vraag of aan de taal een constitutieve rol wordt toegeschreven; en ten tweede, indien dat het geval is, wat er dan precies door de taal

27. *Op. cit.*, par. 138–202.

28. Voor de intrinsieke normativiteit van taal en taalgebruik, zie bijvoorbeeld Boghossian (1989). Hattiangadi (2006) geeft een kritische analyse van de diverse posities.

29. De preciese interpretatie van de consequenties van Wittgensteins analyse van regelvolgen is onderwerp van debat in de secundaire literatuur, waarbij de onderlinge verhouding van de rol van de gemeenschap en de rol van het individu een van de belangrijkste discussiepunten is. Zie Williams (1999) voor een interpretatie waarin de rol van de gemeenschap overheersend is, en Luntley (2003) voor een alternatieve lezing, waarin wordt gepleit voor een balans tussen individuele en sociale componenten. Maar ook deze laatste interpretatie staat ver af van de zuiver individualistische benadering die in de moderne taalkunde en de analytische taal filosofie meestal wordt aangehouden.

wordt geconstitueerd.

Om met de laatste vraag te beginnen, het zal uit het voorafgaande in ieder geval duidelijk zijn dat het niet het cognitieve denken van het autonome individu is waarvan de taal een afspiegeling is, of zou moeten zijn. Ten eerste is dat individu is in de praktische benadering niet langer een realiteit, en ten tweede is het niet het kennen, de cognitieve toegang tot de werkelijkheid, maar het handelen, de praktische omgang met de wereld, die het uitgangspunt vormt. Op dit punt verschilt de praktische benadering dus fundamenteel van de dominante positie.³⁰

Wat de eerste vraag betreft ligt de zaak genuanceerd. Als we kijken naar Heideggers vroege werk, dan zien we dat aan de dagelijkse omgangstaal geen erg centrale rol lijkt te worden toegeschreven. De analyse in *Sein und Zeit* van de menselijke zijnswijze als omgang met de wereld als voorhanden lijkt nergens essentieel te berusten op de beschikbaarheid van taal. Zoals we zagen verandert dat in het latere werk van Heidegger. Maar ook daar heeft de taal geen structurerende rol, omdat een postulaat van een 'te structuren' realiteit door Heidegger wordt ontkend.³¹

In Wittgensteins geval zijn de zaken gecompliceerder. De idee dat taal een weergave zou zijn van een daarvan onafhankelijk denken wordt door hem zeker afgewezen. Keer of keer benadrukt hij dat de toegang tot 'innerlijke' processen en toestanden verloopt via de taal: 'Het wezen komt tot uitdrukking in de grammatica'.³² En als Wittgenstein zich in het tweede deel van *Philosophische Untersuchungen* buigt over het soort mentale toestanden dat we aan dieren kunnen toeschrijven, dan beantwoordt hij de vraag 'Kunnen alleen diegenen hopen die kunnen spreken?' met de constatering 'Alleen diegenen die zich het gebruik van een taal hebben eigengemaakt'.³³ Dit wijst op een sterke relatie tussen 'denken', in ruime zin opgevat, en taal. Maar Wittgenstein erkent wel degelijk de grenzen, de beperkingen van de taal als het gaat om beschrijven van ervaring: 'Beschrijf het aroma van koffie.—Waarom kan dat niet? Ontbreken de woorden? En waarvoor ontbreken die?—Maar hoe komen we aan het idee dat zo'n beschrijving uiteindelijk mogelijk zou moeten zijn? Hebben we het geprobeerd en is het ons niet gelukt?'³⁴ De suggestie is duidelijk: voor het hebben van bepaalde ervaringen is taal helemaal niet nodig. En hetzelfde geldt voor belangrijke delen van ons handelen: we kunnen allerlei, vaak tamelijk complexe, dingen zonder dat we kunnen beschrijven waarin dat vermogen bestaat en zonder dat we anderen dat vermogen op een expliciete, geverbaliseerde wijze kunnen overdragen.³⁵ Taal speelt dus in bepaalde gevallen een sleutelrol, bijvoorbeeld bij de toeschrijving van overtuigingen van een bepaalde aard en

30. Zie Schatzki (1996) voor een analyse waarin elementen uit Heideggers en Wittgensteins werk met elkaar worden verbonden.

31. Dit is een van zijn punten van kritiek op Humboldt.

32. Wittgenstein (1967, par. 317).

33. *Op. cit.*, deel II, par. i.

34. *Op. cit.*, par. 610.

35. Deze zogeheten 'alledaagse expertise' vormt een grote uitdaging voor traditionale computationele modellen van handelen in de cognitieve psychologie. Mede geïnspireerd door werk van Heidegger, Merleau-Ponty, en Wittgenstein worden alternatieve modellen ontwikkeld, waarin de intrinsieke verwevenheid van individu en sociale en fysieke omgeving het uitgangspunt vormt. Thompson (2007) en Rietveld (2008) zijn twee recente studies.

bepaalde complexiteit, maar geen overheersende of allesbepalende.

Op dit punt ligt de praktische benadering, lijkt mij, in de lijn van Kraaks observaties ten aanzien van de noodzaak om het praktische, en niet het theoretische, logische, redeneren als uitgangspunt te nemen.³⁶ Maar deze benadering gaat er ook van uit dat het praktische redeneren kan niet los gezien worden van de sociale en fysieke context waarin het individu zich altijd bevindt, en dat heeft voor het object van de taalkunde, en daarmee voor de taalkunde als zodanig, vergaande repercussies.

Zouden we trachten recht te doen aan het primaat van het handelen, ook als het om taal gaat, dan kunnen we de realiteit van de sociaal-culturele factoren niet veronachtzamen, en kunnen we taal en taalvermogen niet langer beschouwen als verschijnselen die uiteindelijk afdoende door de biologie en psychologie van het individu kunnen worden verklaard. Taal is geen ‘natuurlijk’ verschijnsel in die zin, en het taalvermogen is dat ook niet. Sterker, als de sociale en culturele omgeving mede bepalend is, dan lijkt het onvermijdelijk te concluderen dat taal geen essentiële aard heeft, geen welgedefinieerde en afzonderlijk te bestuderen modaliteit van expressie is. Taal, taalvermogen, en andere daaraan gerelateerde begrippen, hebben geen stabiele essentie, maar zijn hybride begrippen, die zowel een stabiele, biologisch-psychologische component bevatten als een variabele, sociaal-culturele. Dat heeft een aantal consequenties.

Uiteraard is het mogelijk om die aspecten van taal en taalvermogen die daadwerkelijk in onze individuele biologie en psychologie verankerd liggen, als zodanig te bestuderen, dat wil zeggen langs de weg van biologie en psychologie. Veel taalkundig onderzoek op bijvoorbeeld het gebied van de taalverwerving of dat van de taalpathologie, is vaak van deze aard. Modellen ontwikkeld in de theoretische taalkunde spelen bij dit onderzoek een belangrijke rol, omdat het op andere niveaus dan die van het (spontane) taalgedrag niet onmiddellijk inzichtelijk is wat de relevante verschijnselen zijn, en wat de juiste vragen zijn om te stellen. Dit wordt echter wel problematisch als die theoretische modellen gebaseerd zijn op vergaande abstracties en geen rekenschap geven van andere dan biologisch-psychologische eigenschappen. Dan ontstaat precies het dominante beeld van taal en taalvermogen dat in het voorafgaande kritisch is belicht.

Voor een werkelijk bevredigende ‘theorie’ over taal en taalvermogen is het dus noodzakelijk om ook die aspecten die zich aan een biologisch-psychologisch verklaringmodel onttrekken, een plaats te geven. Zo’n theorie dient noodzakelijkerwijs een vorm van ontologisch pluralisme³⁷ te onderschrijven, waarin zowel feiten omtrent een individu als ook sociale feiten op gelijkwaardige wijze een rol kunnen spelen, en waarin met name de interacties tussen beide ontologische domeinen kunnen worden verantwoord. Als we recht willen doen aan beide typen aspecten, dan zijn de gangbare vormen van reductionisme niet aan de orde, maar is een simpele ‘optelsom’, een conjunctie van twee autonome theorieën die ieder voor zich een deel van de verschijnselen verklaren, ook niet wat we zouden willen. Immers, het is juist de diverse manieren waarop het individuele en het sociale op elkaar inwerken die aan de verschijnsel hun eigenaardige identiteit geven en die dus verantwoord moet worden. De normativiteit van taal is een

36. Zie hoofdstuk 5, par. 5.3

37. Zie bijvoorbeeld Dupré (2004).

voorbeeld daarvan.

Een ander gevolg van het hybride karakter van de begrippen waar het hier om gaat, is gelegen in de potentiële veranderlijkheid van hun inhoud. De biologischpsychologische aspecten, voor zover deze kenmerkend zijn voor de menselijke soort, zijn stabiel, in ieder geval stabiel genoeg om wat door deze begrippen wordt afgedekt bijna als ‘natuurlijke soorten’ te beschouwen: nemen we alleen deze aspecten in beschouwing dan lijken taal en taalvermogen kenmerkend voor de (menselijke) soort.³⁸ Voor de sociale aspecten (‘sociaal’ genomen in ruime zin van het woord) ligt dit anders, deze zijn veranderlijk, vertonen ontwikkeling in de tijd, en verschillen ook contemporain. Bovendien, en dat is cruciaal, zijn ze mede bepaald door dat wat wij zelf menen dat er onder valt. Dientengevolge zijn deze hybride begrippen niet alleen niet stabiel in de zin dat ze veranderen onder invloed van externe omstandigheden, maar ook wat men zou kunnen noemen ‘performatief’: ze ontleen hun inhoud gedeeltelijk aan wat wij, in meer of minder mate bewust, menen dat die inhoud is, of zou kunnen, of moeten zijn.³⁹ Voor dergelijke performatieve concepten is de relevante vraag dus niet zonder meer ‘Wat is X ’, maar (ook): ‘Wat is X voor ons?’. En dat kan in principe veranderen, onder meer als gevolg van het onderzoek dat we zelf doen om die vraag te beantwoorden.

4 Conclusie

In zijn boek heeft Kraak een belangrijke bijdrage geleverd aan een noodzakelijk, maar helaas te zelden gevoerd debat: ‘Waar gaat taalkunde over?’ Hoewel onze onmiddellijke reactie er wellicht een verbazing is (‘Hoezo? Dat is toch duidelijk? Over taal, uiteraard’), blijkt bij nader inzien dat er toch wel degelijk een probleem aan ten grondslag te liggen. De moderne taalkunde is er in geslaagd een object te creëren dat ze vervolgens met veel succes heeft bestudeerd. Daaraan doet een discussie zoals Kraak die heeft geëntameerd niets af, en dat is ook niet de opzet. Wat wel de inzet van deze discussie is, is na te gaan welke vooronderstellingen die succesvolle constructie hebben mogelijk gemaakt en vervolgens de implicaties daarvan aan een nader onderzoek te onderwerpen. Kraaks onderzoek van de weergavemythe, en de rol die schriftelijkheid daarin speelt, is een goed voorbeeld van wat er in deze discussie op het spel staat.

In dit stuk heb ik vooral geprobeerd een correctie aan te brengen op het beeld dat uit Kraaks boek naar voren komt, in ieder geval waar het gaat om de meer filosofische kant van de zaak. Kraak kijkt vrijwel uitsluitend naar de dominante, Chomskyaanse traditie in de taalkunde en die delen van de (taal)filosofie die daardoor sterk zijn beïnvloed. Hij mist daardoor een andere vooronderstelling van die traditie, te weten de aanname dat taalvermogen op strikt individuele basis kan worden geconcipieerd en bestudeerd. En zijn mogelijkheden om een alternatief voor de weergavemythe te ontwikkelen worden daardoor sterk beperkt.

38. Het is in dit licht dan ook niet verwonderlijk dat het taalvermogen door de eeuwen heen als onderscheidend kenmerk tussen mens en dier werd beschouwd.

39. In dit verband zijn ook de begrippen ‘looping effect’ en ‘interactive kind’ van Ian Hacking (Hacking, 1999) relevant.

Vanuit de twintigste-eeuwse filosofie kan op dat punt een belangrijke correctie worden aangebracht, die potentieel verdergaande consequenties heeft dan alleen de afwijzing van de weergavemythe. Dat de twee auteurs die ik daarbij kort heb besproken niet uit de ‘mainstream’ analytische filosofie komen, moet overigens niet worden geïnterpreteerd als zouden vergelijkbare geluiden binnen die traditie ontbreken. Ik noem twee voorbeelden. Robert Brandom in zijn boek *Making It Explicit*⁴⁰ ontwikkelt een theorie over rationaliteit en betekenis die uitgaat van de principe van de praktische benadering en op basis daarvan tracht een verantwoording te geven voor allerlei semantische verschijnselen (rond waarheid en referentie, anaforiciteit, propositionele attitudes, en dergelijk) die ook in de analytische benadering een cruciale rol spelen. En Donald Davidson, een van de grondleggers van de waarheidsconditionele benadering in de formele semantiek, komt in een aantal opzichten dicht bij de praktische wending als hij in ‘A Nice Derangement of Epitaphs’⁴¹ concludeert ‘. . . we should realise that we have abandoned not only the ordinary notion of a language, but we have erased the boundary between knowing a language and knowing our way around in the world generally. [. . .] I conclude that there is no such thing as a language, not if a language is anything like what many philosophers and linguists have supposed.’

En niet alleen in de filosofie, ook in de taalkunde en de semantiek zien we vergelijkbare ontwikkelingen. In speltheoretische benaderingen van semantiek en pragmatiek, met name die welke gebaseerd zijn op zogeheten ‘signalling games’⁴² is taalgebruik niet iets dat gebaseerd is op een onafhankelijke, vooraf gegeven letterlijke betekenis, maar vormt het uitgangspunt, en is betekenis in de traditionele zin een afgeleide. Ook in zogeheten ‘constructiegrammatica’ staat het taalgebruik, inclusief de context waarin dat gebruik plaats vindt, centraal.⁴³

Deze laatste voorbeelden zijn relevant voor een antwoord op de vraag die onvermijdelijk opkomt als we zo’n fundamenteel andere benadering als de praktische wending in ogenschouw nemen, namelijk: ‘Leidt deze benadering tot een wetenschappelijke theorie?’ Ik denk dat het niet mogelijk is die vraag eenduidig te beantwoorden, om twee redenen.

Ten eerste, de pogingen om inzichten uit de praktische benadering toe te passen in de studie van verschijnselen die centraal staan in de dominante traditie, staan nog in de kinderschoenen. De zojuist genoemde ontwikkelingen zijn een eerste stap in deze richting, maar het is nog te vroeg om hier een voorspelling over succes of falen te kunnen doen.

Ten tweede, en dit is een meer fundamentele overweging, we dienen ons bij het stellen (en beantwoorden) van deze vraag goed te realiseren wat we beschouwen als ‘de’ doelstellingen van de taalkunde tot op zekere hoogte afgeleid zijn van het theoretisch object taal (en taalvermogen) dat men in de moderne taalkunde heeft geconstrueerd. Verandert dat object, dan veranderen daarmee ook de vragen die men er zinvol over kan stellen en beantwoorden, en, althans dat is niet onwaarschijnlijk, het soort ‘theorie’

40. Brandom (1994).

41. Davidson (1986).

42. Zie Lewis (1969), en van Rooij (2004) voor een toepassing.

43. Zie bijv. Tomasello (2003).

dat men erover kan opstellen. Andere objecten vragen ook om andere invullingen van wat ‘begrip’, ‘inzicht’, ‘kennis’, met betrekking tot dat object is. Het is duidelijk dat de moderne taalkunde zich op dit punt primair heeft laten leiden door het voorbeeld van de natuurwetenschappen, en het model van kennis dat daaraan inherent is. Op zich is dat verdedigbaar, zolang we duidelijk voor ogen blijven houden op basis van welke abstracties en theoretisch-filosofische vooronderstellingen we dat doen. En als blijkt dat daarbij belangrijke aspecten van het pre-theoretische object verloren gaan, dan moeten we ons ook de vraag willen stellen of we een dergelijke theorie niet alleen kunnen opstellen, maar dat ook willen.

Een eenduidig antwoord op deze vragen lijkt vooralsnog niet in zicht, en het lijkt daarom gerechtvaardigd om een meer pragmatische koers te voeren: specifieke vragen en toepassingen rond taal en taalvermogen vragen om hun eigen theoretische kaders. Die pluriformiteit, die steeds meer kenmerkend is voor het gebied van de taalwetenschappen in brede zin, is geen bezwaar, zolang we de oorsprong ervan niet uit het oog verliezen.⁴⁴

Referenties

- Boghossian, Paul A. 1989. The rule-following considerations. *Mind*, 98, 507–49.
- Brandom, Robert. 1994. *Making It Explicit*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Chomsky, Noam. 1972. *Language and Mind*. Harcourt, Brace, Jovanovich, New York.
- Davidson, Donald. 1986. A nice derangement of epitaphs. In: Lepore, Ernie, ed., *Truth and Interpretation. Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, pp. 433–46. Blackwell, Oxford. Reprinted in Davidson (2005).
- . 2005. *Truth, Language and History*. Clarendon Press, Oxford.
- Dupré, John. 2004. The miracle of monism. In: De Caro, Mario & Macarthur, David, eds., *Naturalism in Question*, pp. 36–58. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Frege, Gottlob. 1918–1919. Der Gedanke. *Beiträge zur Philosophie des deutschen Idealismus*, 1. Band, 58–77. English translation in Frege (1977).
- . 1977. *Logical Investigations*. Blackwell, Oxford. Translated by P.T. Geach.
- Hacking, Ian. 1999. *The Social Construction of What?* Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Harris, Roy. 1988. *Language, Saussure, and Wittgenstein: How to Play Games with Words*. Routledge, London.
- Hattiangadi, Anandi. 2006. Is meaning normative? *Mind and Language*, 21(2), 220–40.
- Heidegger, Martin. 1926. *Sein und Zeit*. Niemeyer, Tübingen.
- . 1959. *Unterwegs zur Sprache*. Neske, Pfullingen.
- Hintikka, Jaakko. 1999. The emperor’s new intuitions. *The Journal of Philosophy*, 96(3), 127–47.
- Jackendoff, Ray. 1987. *Consciousness and the Computational Mind*. MIT Press, Cambridge, Mass.

44. Zie Stokhof (2006) voor meer discussie.

- Kamp, Hans & Stokhof, Martin. 2008. Information in natural language. In: van Benthem, Johan F.A.K & Adriaans, Pieter, eds., *Handbook of Philosophy of Information*, pp. 49–112. Elsevier, Amsterdam.
- Kaplan, David. 1979. On the logic of demonstratives. In: French, Peter A., Uehling jr., Theodore E., & Wettstein, Howard K., eds., *Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language*, pp. 401–413. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Lafont, Christina. 1999. *The Linguistic Turn in Hermeneutic Philosophy*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Lewis, David K. 1969. *Convention: A Philosophical Study*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Luntley, Michael. 2003. *Wittgenstein. Meaning and Judgement*. Blackwell, Oxford.
- Recanati, Francois. 2004. *Literal Meaning*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rietveld, Erik. 2008. Situated normativity: The normative aspect of embodied cognition in action. *Mind*, 117, 973–1001.
- van Rooij, Robert. 2004. Signalling games select Horn strategies. *Linguistics and Philosophy*, 27, 492–527.
- Schatzki, Theodore R. 1996. *Social Practices. A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Stenning, Keith & van Lambalgen, Michiel. 2008. *Human Reasoning and Cognitive science*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Stokhof, Martin. 2002. Meaning, interpretation and semantics. In: Barker-Plummer, Dave, et al., eds., *Words, Proofs and Diagrams*, pp. 217–40. CSLI, Stanford.
- . 2006. The future of semantics? *Theoretical Linguistics*, 32(1), 91–100.
- . 2007. Hand or hammer? On formal and natural languages in semantics. *Journal of Indian Philosophy*, 35(5), 597–626.
- Thompson, Evan. 2007. *Mind in Life: Biology, Phenomenology, and the Sciences of the Mind*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Tomasello, Michael. 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Williams, Meredith. 1999. *Wittgenstein, Mind and Meaning. Towards a Social Conception of Mind*. Routledge, London.
- Wittgenstein, Ludwig. 1967. *Philosophische Untersuchungen*. Suhrkamp, Frankfurt a/M.